

$$(C_{m, n} = 2m \{t, t\})$$

4 1 8 5 1 4 1 7

ՎՐԵՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՎՐԱՅ ԺԱՄԱՆԵՐՈՒՄԻՆ
Վրաց պատմութիւնը սկիզբէն միշտեւ այսօր
սերտիւ կապուած է Հայոց պատմութեան հետ:
Վրաց աւանդութիւնը միշտեւ անգամ Հայ եւ
Վրացի աղգերու նախահայրերն իրարու իբրեւ
եղբայր կը ներկայացնէ, եւ այս՝ նմէ ցեղագրա-
կանօրէն եւ լեզուաբանօրէն տեսակէտ-
ալ մշակութային եւ քաղաքական տեսիլներն
ներէ ուղիղ է: Ներկայ իրադարձութիւններն
ալ կու գան անգամ մը եւս շեշտել սա իրողու-
թիւնը թէ Հայք մը Վիրք յարակից դրացիու-
թենէ աւելի մօտ կապակցութեամբ մը զօդուած
են. անոնք իրարու հետ աղխաղխուած, իրերա-
նառնուած են: Ուստի կ'արժէ որ Վրաց պատ-
մութիւնն աւելի եռանդով ուսումնասիրուէր մե-
րայնոց կողմանէ: Եւ ուրախ ենք որ մեր նախ-
նեաց թարգմանութիւններուն մէջ գտնէ հասո-
րիկ մը՝ կը գտնուի, որ ուղղակի Վրաց պատմու-
թեամբ կը զբաղի եւ որու անձանթ մը Վրաց
մանչին գիտակից նպատակն էր ցեղակից-
ազգը լաւագոյնս ծանօթացնել իր ցեղակից
ներու: Այս է Զուանշէրի ընծայեալ Վենետիկի
«Ութիւն Վրաց» հրատարակեալ ժամանակա-
քիւնի թարգման Հարց կողմանէ:
Երբ Բեռն Տրդատի կենաց ժամանակա-
քիւնի թարգման Հարց կողմանէ, այս գործն ալ ձեռք

[illegible]

U.

Ա.
 Նախ պիտի առնենք Միհրանի գահակա-
 լութենէն մինչեւ Հայոց գրի գիւտն եղող մասը:
 Մեզի մեկնակէտ կրնանք ընտրել Միհրանի գա-
 հակալութիւնը. Վրաց աւանդական ժամանակա-
 գրութեան համեմատ՝ այս թագաւորն իշխած է
 Յ. Բ. 265—342: Նորա նախորդն էր Ասիւս-
 Բ. Բ. 265—265 ին: Ստպարագոր, որ իշխած կ'ըսուի
 262—265 ին: Justi (Iran. Namenbuch,
 S. 46^a) փակագծի մէջ կը յաւելու «oder
 249—252», Հեղինակը չի յիշեր թէ արդեօք
 այս վերջին թիւերուն ալ աղբիւրը Բրոսսէ է.
 այս յաջորդին դէպս ասոնք առաջիններէն
 բայց յաջորդին են, որովհետեւ, ինչպէս աւանդու-
 նախորդներն են, որովհետեւ, Վրաց հնաշա-
 թիւնը բացորոշ կը յայտարարէ, Վրաց հնաշա-
 թիւնը զարթոյց՝ մի եւնոյն ժամանակին պատահե-
 րիւր զարթոյց ձեռքով Հայաստանի նուաճման հետ
 է զարթոյց ձեռքով Հայաստանի նուաճման հետ
 (Ջուանշէր, էջ 39—40): Արդ, Հայաստանի
 նուաճումը Շապուհ Ա.ի ձեռքով՝ եղաւ Յ. Բ.
 252 ին: Եւ պատմական ամէն հաւանականու-
 թիւն կայ ընդունելու թէ Վրաց հպատակու-
 թիւնն ալ իրապէս համաժամանակ էր Հայաս-

տանի նուաճման հետ կամ անմիջապես ատոր
յաջորդեց: Ուստի Միհրանի իշխանութեան
տարիները պիտի ըլլան Յ. Բ. 252—329:

Միհրանի օրով յիշատակուած գլխաւոր
անձնաւորութիւններն են. ա. Արեշուր Թագու-
հին (Ջուան. 40, ծան. 3, 41, «կին»): Ատոր
մահէն յետոյ: Բ. Նսնս Թագուհին (Ջուան. 41,
«Աննա» 55, 68): Գ. Փերուզ փեսայ Թա-
գաւորին (Ջուան. 42, «Պերուզ» 63, 66, 69,
«Պերուզ» 70): Դ. Բել արքայորդի (Ջուան. 43,
«Բէռն» 65, 66, 68, 70, 72). ասի ծնած
է հաւանականաբար 267ին, իր հօրը գահա-
կից եղած 295ին, եւ 297էն յետոյ ամուս-
նացած՝ Հայոց օրիորդին Սողոմէի հետ, եւ
մեռած 329ին: Է. Բահրար արքայորդի
(Ջուան. 43, 68, 69—70): Զ. Տրդատ
որդի Բեւայ (Ջուան. 70, ծան. 7, 72):

Վերն ըսուածներէն կը հետեւի թէ աւան-
դական ժամանակագրութիւնը 13 տարի ուշ
դրած է իշխանութեանց տարիները: Ըստ
այսմ, Բահրար, որ Միհրանի յաջորդեց, իշխած
պիտի ըլլայ 329—351ին: Ասի հօրը կենդանու-
թեանը, 297ին (Ջուան. 43) պատանդ տրուած
էր Հռովմայեցոց քով: Միհրանի մահէն յետոյ
Հայք ունեան ջանք մ'ըջին Սողոմէի որդին Տրդատը
Վրաց Թագաւոր ընելու, սակայն Հռովմայեց-
ոց հաւանութեամբ ու Պարսից օգնութեամբ
Վրաց Թագաւորից Բահրար (Ջուան. 69—70)
329 թուականին, այսպէս Մեծն Տրդատի մա-
հէն առաջ:

Բահրարի յաջորդը Միհրդատ (Ջուան. 70)
իշխած է 351—366ին. բայց այս անունն
ուղղելի է ի Մերուան կամ Մերիբանէս,
ինչպէս Ամմիանոս Մարկելլինոս զինք կը կոչէ
(Ammian. 30, 2): Մերուանին օրով եղաւ
Թակոը սարկաւագի Վրաց եպիսկոպոս ձեռնա-
դրուիլն ի Մեծն Ներսիսէ (Ջուան. 70), անշուշտ
362 եւ 366 թուականներուն մէջտեղ: Խորե-
նացին (Գ. Իէ, էջ 450) կը յիշէ Վրաց այս Թա-
գաւորին օգնութիւնը Հայոց Արշակ Բ. Թագաւո-
րին, առանց տալու Վրաց Թագաւորին անունը:

Յաջորդն էր Վարազդաւար (Ջուան. 70—71), իշխած 366—380: Այս անունն ալ
ուղղելի է յԱսպակուր, ինչպէս Ամմիանոս
Մարկելլինոս կու տայ (Ammian. 30, 2, 2): Վա-
րազդաւար կամ Ասպակուր Հուլիոս օգնել Հայոց
Թագաւորին Խոսրովու (ուղղելի՝ Արշակայ),
366ի եւ 368ի մէջտեղ (Ջուան. 71): Բայց
Արշակի անկումէն յետոյ Պարսիկք արշաւեցին
նաեւ Վրաստան, եւ Ասպակուր ինքը փախստա-

կան եղաւ, եւ Պարսից կողմէն Վրաց Թագաւոր
դրուեցաւ (368ին) Սայուրմակ անուն մէկը
(Rawlinson III, 373), որ ըստ Բիւզանդ փաւս-
տոսի՝ փառնաւազեան ցեղէն էր: Տերինտիոս
Հռովմայեցի զօրապետը 370ին միջամեցաւ
Վրաց գործերուն, եւ երբ Ասպակուր հռովմա-
կան բանակով մը կուրի ափունքը երեւցաւ,
Սայուրմակ անմիջապէս հաշտութիւն առաջար-
կեց, եւ երկիրը մէջերին բաժնելով՝ իշխել
սկսան, մէկը Հռովմի եւ միւսը Պարսից Թեւար-
կութեան տակ (Rawlinson III, 374—375):
Սայուրմակ կը սպանուի Հայոց Մուշեղ զօրա-
ւարէն՝ 374էն առաջ (Բիւզ. փաւս. Ե, Ժէ, 216).
իսկ Ասպակուր տակաւին 374 թուականին Ամ-
միանոսէն կը յիշատակուի իբրեւ Վրաց Թագա-
ւոր. ուստի անհաւանական չէ որ առանձին իշխեց
ամբողջ Վրաստանի վրայ մինչեւ 380:

Վրաց յաջորդ Թագաւորն եղած է
Տրդատ (Ջուան. 71—72), Մեծն Տրդատի
թոռը, որ այս ժամանակ արդէն խոր ծերու-
թեան հասեր էր, եւ զոր անշուշտ Հայք Մա-
նուէի օրով Թագաւորեցոյցին Վրաց: Իշխած է
380—292ին: Բայց միեւնոյն ժամանակ Վրաց
գահին թեկնածու էր Բակուր ոմն (Socrates,
1, 20 = 5, 25. Zosimus 242):

Կը թուի սակայն թէ ոչ սա, այլ ուրիշ թեկ-
նածու մը, Փարսման, յաջորդեցաւ գահը ձեռք
բերել (Socrates 6, 1) եւ իշխեց 393—395
(Ջուան. 72): Այնուհետեւ Միհրդատ մը
նստաւ առին մը գահին վրայ, 395—397ին
(Ջուան. 72):

Պարսիկք կը հաւածեն զՄիհրդատ եւ
Վրաց Թագաւոր կ'ընեն զԲակուր (Ջուան. 72.
Marquart, Erānšahr 96, 115 «Bacurios»),
Ասի կրցած է խաղաղութեամբ իշխել 13 տարի,
397—410, եւ կորուսէն (էջ 25) ու Խորենա-
ցիէն (Գ. ձգ, 522) կը յիշատակուի իբրեւ
Մաշթոց Մեսրոպի գործակից՝ Վրաց լուսաւորու-
թեան գործին մէջ:

Բակուրի մահէն յետոյ Պարսից կողմէն
Վրաց Թագաւոր կը դրուի Բոսմար (Marquart,
Erānšahr, 96, 115 «Bosmarios»), զոր հա-
ւածելով կը Թագաւորէ Արշիլ (Ջուան. 72—73)
եւ կ'իշխէ 24 տարի, 410—434: Այս ալ իբրեւ
Մաշթոց Մեսրոպի գործակից Վրաց լուսաւորու-
թեան գործին մէջ՝ Արժիլ անունով կը յիշուի
առ կորեան (էջ 32) եւ Արժիլ անունով՝ Խո-
րենացիէն (Գ. Կ, 543):

Նախ եւ առաջ այս մասն առինք, քանի
որ այս շրջանին է որ բաղդատաբար ամէնէն շատ

յիշատակութիւններ կ'ըլլան Վրաց թագաւորութեան մասին յունահռոմէական եւ հայաղբեր-ներուն մէջ, որով կարելիութիւն կայ աւանդա-կան ժամանակագրութեան տուիքները համեմա-տելու միւսներուն հետ եւ քիչ թէ շատ ուղիղ դադարաւ մը կազմելու անոր վրայով: Մեր քննութիւնը տարակոյսի տեղի չի թողուր թէ ոչ միայն ժամանակագրութեան իր արդի ձեւին մէջ բոլորովին արուեստակեալ է, այլ նաեւ բուն աւանդական պատմութեան կամ գուցէ ուղիղ եւս վիպասանութեան մէջ շատ բան մտացածին է: Բայց միւս կողմէն անտարակուսելի է որ ամբողջովին երեւակայական ալ չի կրնար ըլլալ, հապա տեղ տեղ պէտք է որ իրականութեան կորիզ-ներ պարունակէ, թէեւ դժբախտաբար դիւրին չէ ամէն անգամ իրականը մտացածինէն զատել ու զտել:

Բ.

Հիմակ առնենք Յ. Բ. 55—265 կամ ուղղեալ՝ 42—252 եղող մասը: Ինչպէս ըսինք, Վրաց ժամանակագրութիւնը 13 տարին ուշ դրած է իշխանութեանց տարեթիւերը: Այսպէս հա-շուելով դէպի ետ՝ կը ստանանք փարսման Ա. Բ. 59—74, 100—116 եւ Գ. Բ. համար Յ. Բ. 59—74, 100—116 եւ 133—169 տարեթիւերը: Արդ, այս թիւերը կարելիութիւն մը կը ցուցնեն հռոմէական պատ-մութեան մէջ յիշուած դէպքերուն հետ համա-ձայնութեան գալու: Քանզի վերջին փարսման ձախքը կը պատմուի թէ 133 թ. ին կողմէն ար-դունքը բանալով՝ Սկիւթացոց ու հռոմէացի-ձակ ծամբայ տուաւ Պարթեւաց ասպատակելու: Երկիրները համանգամայն փարսման (Justi, Iran. Nam., S. 91^a, Pharasmanes, Nr. 3): Առաջին փարսմանին ալ մահը յամենայն դէպս 74 թ. էն ետքը չի կրնար պատահած ըլլալ, որովհետեւ Սցիւսթայի 75 թ. ին նորա թիւն իրրեւ Վրաց թագաւոր (Gutschmid, Iran, S. 133—134; Justi, S. 213^a, Mithra-data, Nr. 40):

Բայց փարսման Ա. ին համար Վրաց ժա-մանակագրութեան տուած իշխանութեան արդէն չափազանց կարճ է. քանզի ասպատակողը հայոց 35 թ. ին կը յիշէ փարսմանի պատերազմը դէմ, թագաւոր դրուած Պարթեւ Որոդէսին դէմ, ուստի գոնէ 34 ին գահակալած ըլլալու է: Առ այս փարսման Ա. ին իշխանութեան տարե-թիւերը կրնանք զննել մօտաւորապէս Յ. Բ. 34—74:

Վերը տեսանք թէ Սցիւսթայի արձանա-գրութիւնը 75 թ. ին զՄիհրդատ, փարսմանի որդին, կը յիշէ իրրեւ Վրաց թագաւոր: Ուրիշ արձանագրութիւն մը, Մծբինի (Justi, S. 213^a, Mithradata, Nr. 40; S. 124^b, Hamazasp, Nr. 1), կը յիշէ թէ Համազասպ, Վրաց Միհրդատ թագաւորին եղբայրը, մեռած է Մծբին՝ 115—116 թ. ին, հռոմէացեաց բանակին մէջ: Ետեւոր կը միտի սոյն երկու արձանագրութեանց Միհրդատները նշանակելու: Բայց, ենթադրելով թէ նոյն այդ 115 թ. ին մեռաւ Միհրդատ ինքն ալ, ինչ որ երբեք հաւանական չէ, 40 տարիէ աւելի (74—115) իշխած կ'ըլլայ, եւ երկու յաջորդական (հօր եւ որդւոյ) առնուազն քա-ռանկան տարւոյ իշխանութիւն, թէեւ ոչ անկարելի, սակայն շատ անհաւանական է: Հե-տեւոր ես կը միտիմ խորհելու թէ տարբեր անձինք էին Սցիւսթայի եւ Մծբինի արձանա-գրութեանց յիշած երկու Միհրդատներն եւ երկուքին մէջտեղ ուրիշ մէկ, թերեւս աւելի, թագաւոր իշխած է: Առնցմէ մէկը շատ ման Բ. ին (119—129 կամ ըստ մեր հաշւոյն՝ 100—116):

Վրաց ժամանակագրութիւնը Յ. Բ. 55 էն մինչեւ 129 (կամ ուղղեալ՝ 42 էն մինչեւ 116) կրկին ճիւղով իշխանութիւն կը վերագրէ Վրաց: Երկրորդ (Արմաղի) ճիւղին մէջ, որուն կը պատ-կանին փարսմանները, բնաւ Միհրդատ չի յիշուիր, ընդհանրապէս Համազասպ մը կայ փարսման Բ. էն (իշխած՝ 103—113, ուղ-անմիջապէս առաջ (իշխած՝ 90—100), իսկ միւս կողմէն՝ Առաջին (Սցիւսթայի) ճիւղին վախճանը դրուած է Միհրդատ մը (իշխած՝ 113—129, ուղղեալ՝ 100—116): Ժամանակագրութեան տուիքը արձանագրութեանց յիշատակութիւններուն հետ բաղդատելով, ես կ'ուզէի Միհրդատ մ'ըն-դունիլ Բ. եւ Գ. փարսմաններուն մէջտեղ, շուրջ 115—133 ին, միւս Միհրդատը զննել փարսման Ա. ին եւ Համազասպ Ա. ի մէջտեղ, շուրջ 74—90 ին. կամ արձանագրութեան Համազասպը շնչանցնել այս թագաւոր Համա-զասպին հետ, քանի որ արձանագրութիւնն ինքը թագաւոր տիտղոսը չի տար Մծբին մեռնողին: Բայց Ադմին ու Ղատանա թագուհին հոս բո-լորովին մերժելի են:

Գալով իշխանութեանց երկճիւղութեան խնդրին, 1. ասիկա ըստ ինքեան կասկածելի պարագայ մըն է, մանաւանդ կարելի է միթէ որ երկու ճիւղերուն մէջ ալ թագաւորները միշտ

միեւնոյն տարին մեռած ըլլան: Արդէն այս հանգամանքը բաւական էր անոնց վերագրուած տարեթիւերն անվստահելի դարձնելու: 2. Ժամանակագրութիւնը փարսմանները կը դնէ Արմազի, եւ Ազմայէրը՝ Մցխեթայի ճիւղին մէջ: Մինչդեռ աւելի բնական կ'ըլլար գոնէ Ազմայէրը դնել Արմազի, իսկ փարսմաններն ընդհակառակն (Միհրդատի հետ)՝ Մցխեթայի ճիւղին մէջ: որովհետեւ փարսման եւ Միհրդատ անուններն այս գերդաստանին համար վկայուած անուններ են Տակիտոսէ: փարսման Ա.ի որդւոյն, Միհրդատի, արձանագրութեան Մցխեթայի մէջ գտնուիլն ալ կը հաստատէ մեր ըսածը: 3. Տակիտոս, որ այնչափ ընդարձակ կը խօսի փարսման Ա.ի վրայով, ամենադոյզն նշանով մ'անգամ չիմատներ թէ փարսմանի հետ համաժամանակ ուրիշ վրացի թագաւոր մըն ալ կ'իշխէր: Նոյն իսկ Խորենացւոյն աւանդական պատմութիւնն ալ ոչինչ գիտէ վրաց թագաւորութեան երկճիւղութեան մասին: Այս եւ ուրիշ պարագաներ մեզ կը թելադրեն կարծելու թէ Ժամանակագրութեան այս ցուցումն անպատմական է եւ անընդունելի՝ մեր հետազոտութեան առարկայ սոյն շրջանին համար: Ուստի մօտաւորապէս սանկ կրնանք վերակազմել շրջանիս Ժամանակագրութիւնը.

Փարսման Ա.	Յ. Բ.	34—74
Միհրդատ Ա.	" "	74—90
Համազասպ Ա.	" "	90—100
Փարսման Բ.	" "	100—114
Միհրդատ Բ.	" "	114—133
Փարսման Գ.	" "	133—169

Ըստ Ժամանակագրութեան փարսման Գ.ին կը յաջորդէ Համազասպ Բ., որ կ'իշխէ 182ին մինչեւ 186 (կամ ուղղեալ՝ 169—173), երբ Հայք զանի գահընկէց կ'ընեն եւ տեղը կը դնեն իրենց Արտաշէս թագաւորին որդին, զՌեւ կամ Վրոյն: Հոս ալ մէկէ աւելի կասկածելի կէտեր կան: 1. Չենք գիտեր թէ Հայք այդ միջոցին սոյնորինակ բան մ'ընելու նիւթական կարողութիւնն ունէին: 2. Առանց հռովմէական կայսեր հաճութեան կամ հրամանին անկարելի էր որ Հայք զայս ընել համարձակէին, իսկ հռովմէական պատմութիւնը բոլորովին անտեղեկ է այսպիսի եղելութեան մը մասին: 3. Արտաշէս անունն այս Ժամանակի Հայոց թագաւորին համար տարապայման ուշ է. քանի որ մինչեւ անգամ Խորենացւոյ աւանդական պատմութեան համեմատ՝ Տիգրան է անունը Յ. Բ. 150—191ին իշխող Հայոց թագաւորին, եւ Վաղարշ՝ անոր յաջոր-

դինը: Բայց արտաքին աղբիւրներու, հնագրամներու եւ արձանագրութեանց վկայութեան համեմատ՝ բոլորովին իսկ տարակուսելի է Հայոց թագաւոր մ'ունենալն Յ. Բ. 170է ետքը եւ 191է առաջ: 4. Վրաց պատմութիւնը նմանօրինակ արարք մը կ'աւանդէ Ն. Բ. Առաջին դարուն սկիզբներն, երբ Հայք աւելի ի վիճակի էին այդպիսի բան մը գլուխ հանելու: Ուստի մարդ կը փորձուի խորհելու թէ գուցէ Ռեւի համար աւանդուածը պարզապէս անոր կրկնութիւնն է, Արտաշիսեան վէպին այդպէս ուշ ատեն զետեղուելուն իբրեւ արդիւնք:

Միւս կողմէն, ստոյգ գիտենք թէ Յ. Բ. 191է սկսեալ Հայք դարձեալ թագաւոր մ'ունէին, զոր կարծեմ չենք սխալի՝ եթէ Խորենացւոյն հետ Վաղարշ անուններ: Ասի ատեն մը հռովմէական կայսրութեան կրկին թեկնածուներուն ալ օժանդակութիւն զանալու չափ ինքզինք զօրաւոր կը զգար. եւ 198ին Սեպտ. Սեւերոսի անուանական թեւարկութիւնն ընդունելով հանդերձ, անոր հետ դաշինք մը կ'ունէր որուն զօրութեամբ Հայոց թագաւորը հռովմէ տարեկան գումար մը կը ստանար իբրեւ նպաստ. Կովկասեան կրկին դռներուն վրայ հսկող զօրաւոր պահակներ պահպանելու ծախքին (Dion Cassius, LXXVIII, 27, 4; հմտ. Խոր. Պատմ. Բ, 46, 145; cf. Mommsen, Röm. Gesch. V, 411, und Anm. 1; Marquart, Erānsāhr, 102, Anm. 4), ինչ որ կը նշանակէ թէ Վաղարշ այս թուականէն առաջ արդէն գերիշխանութիւն շահած էր վրաց եւ Աղուանից թագաւորութիւններուն վրայ: Հետեւաբար, կրնանք ըսել թէ թերեւս վրաց Ժամանակագրութիւնը Հայոց թագաւորին անունը սխալել է, եւ թէ Ռեւ կամ Վրոյն՝ որդին էր Վաղարշ թագաւորին, եւ վրաց թագաւոր դրուած Յ. Բ. 191է ետքը եւ 198է առաջ, ենթադրաբար 193ին: Ասի կը պահանջէ 20 տարւոյ սրբագրութիւն մը, որ քիչ մը դժուար է: Եւ կամ կարելի է որ վրաց աւանդութեան մէջ Համազասպ Բ.ի եւ Ռեւի համար ըսուածն՝ անոր յաջորդ նշանակուած Վաչէի եւ Բակուր Ա.ի կը վերաբերի, որ պարագային Ժամանակագրական սրբագրութեան ալ կարօտութիւն չի մնար: Մենք կը միտինք երկրորդ ենթադրութիւնն աւելի հաւանական համարելու. մանաւանդ որ Բակուր անունն աւելի պարթեւական է, եւ Բ. դարուն Հայոց թագաւոր մը եւ Սիւնեաց իշխան մը կը յիշուին այս անունով: Վրաց գահին վրայ Բակուրի յաջորդած են Միհրդատ Բ. (Գ.) եւ Ասիագուր:

